

ՄՇԱԿ

Տարեկան գինը 10 ռուբլի, կէս տարեկանը 6 ռուբլի:
Առանձին համարները 7 կոպեկով:
Թիֆլիսում գրվում են միայն խմբագրատան մէջ:
Մեր հասցեն. Тифлисъ. Редакция «Мшакъ».
Կամ Tiflis. Rédaction «Mschak».
Տ է Լ Է Փ Օ Ն № 253.

Խմբագրութիւնը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(բացի կիրակի և տոն օրերէն):
Յայտարարութիւն ընդունուում է ամեն լիզուով:
Յայտարարութիւնների համար վճարում են
խրաքանչիւր բառին 2 կոպեկ:
Տ է Լ Է Փ Օ Ն № 253.

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1896 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

24-ՐԴ ՏԱՐԻ

24-ՐԴ ՏԱՐԻ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Կը հրատարակվի Թիֆլիսում, նոյն գիրքով, նոյն պրոգրամայով և նոյն ուղղու-
թեամբ: Մենք ստանում ենք սեփական հեռագրերն երբ:

Բ Ա Ջ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ն Ը Բ Ա Յ Վ Ա Մ Է

«ՄՇԱԿ» տարեկան գինը թէ Ռուսաստանում և թէ արտասահմանում 10 ռուբլի է, տան և
մէկ և տան ամսականը՝ 9 ռ., ինչ և ութ ամսականը՝ 8 ռ., եօթ ամսականը՝ 7 ռ., վեց ամսականը՝ 6 ռ.,
հինգ ամսականը՝ 5 ռ., չորս ամսականը՝ 4 ռ., երեք ամսականը՝ 3 ռ., երկու ամսականը՝ 2 ռ., մի ամսա-
կանը՝ 1 ռուբլի:

«ՄՇԱԿ» գրվել կարելի է ԽՊԱՌԱՐԱՍԱՆԸ (Խաղաղության և Բարօնակայա փողոցների անկիւն):
Կայտարարութեան ուրիշ քաղաքներէն «ՄՇԱԿ» գրվելու համար, և առհասարակ նամակներ և
ծրարներ ուղարկելիս, պէտք է ղիմել հետևեալ հասցեով. ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ
արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

«Մշակ» խմբագրութեան կողմից, Հեռագրերն երբ,
Զէյթունի ապստամբութիւնը և թիւրքաց պաշ-
տոնական զեկուցումը. Հայոց հարցը և դիպլոմա-
տիան.— ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Մտապաշտած խոս-
քեր. Մատենադարանի. Նամակ Ղազարից.
Ներքին լուրեր.— ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Նա-
մակ Թիւրքիայից. Նամակ Պարսկաստանից. Նա-
մակ Գերմանիայից.— ՀԱՌԱՊԵՐՆԵՐ.— ԲՈՐՍՍ.—
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. Զէյ-
թուն.

«ՄՇԱԿ» ԽՊԱՌԱՐԱՍԱՆԸ ԿՈՂՄԻՅ

Պարտք ենք համարում, ի գիտութիւն
«Մշակ» բաժանորդներին, յայտարարել հե-
տևեալը.

«Մշակ» 1896 թվի յունվարի 1-ից
պէտք է հրատարակվի շաբաթը չորս
անգամ:

Բաժանորդագիրը մնում է նոյնը, այն
է՝ տարեկան 10 ռուբլի:

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Զ Է Յ Թ Ո Ւ Ն

IV

Կրիկիայի այժմեան վարչական բաժանումները:
Ազգաբնակչութիւնը: Բնակչւորի թիւը: Հայե-
րի թիւը: Գլխաւոր քաղաքները, աւանները:
Հայերի կրօնական և կրթական վիճակը:

Կրիկիայի ամենամեծ քաղաքական կազմակերպու-
թիւնը լաւ հասկանալու համար, պէտք է մի
համառոտ գաղափար տանք Փարս-Ասիայի և առ-
հասարակ ասիական թիւրքիայի ընդհանուր վար-
չական բաժանման սխաւմի մասին:

Ամբողջ Անատոլիան բաղկացած է 21 վիլայ-
էթներից, բացի արտոնված նահանգներից,
ինչպէս Լիբանանը, Սամա կղզին, և բացի
Արաբիայից: Խրաքանչիւր վիլայէթ կամ կու-
սակալութիւն բաժանված է մի քանի սանջակ-
ներէր կամ լիւսի, որ համապատասխանում է
մեր գաւառին. սանջակները բաժանված են կա-
զաների (գաւառամասն), կազան—սանջակնե-
րի, նահիան—քաղաքների:

Խրաքանչիւր վիլայէթ ունի մի ընդհանուր
կառավարիչ (gouverneur général) կամ վալի,
որ նստում է վիլայէթի գլխաւոր քաղաքում. իւ-
րաքանչիւր սանջակ կառավարում է մի մու-
թե սաւրիֆ (գաւառապետ): Կազայի կառավա-
րիչն է գալմա գալմ (գաւառապետի փոխա-
նորդ), նահիայի կառավարիչը—միւլիք (պը-
րիստավ), իսկ քաղաքի գլխաւորը—մուխտարը
(տառուստը): Վալին, մուխտարիֆը, գալմա գա-
լմը, միւլիքը նշանակվում են կենտրոնական և

նահանգական իշխանութիւնից, իսկ մուխտարն
ընտրվում է տեղական ժողովրդից:

Թիւրքաց տիրապետութեան տակ ընկնելուց
յետոյ, Կրիկիան զանազան վարչական բաժա-
նումներ է կրել, մի ժամանակ նրա մեծագոյն
մասը պատկանում էր Գարամանիայի և Իշ-Խի
կուսակալութիւններին, իսկ ներկայումս նա բա-
ժանված է երկու վիլայէթների—Աղանայի և
Հալէպի, և այդ երկու վիլայէթների մէջ ամ-
փոփում է ամբողջ պատմական Կրիկիան,
գտնէ Լիւնդերի և Հեթումների ժամանակակից Կի-
լիկիան: Մեծագոյն մասը վերաբերում է Աղա-
նայի, իսկ փոքրագոյնը՝ Հալէպի վիլայէթին:
Աղանայի վիլայէթը բաղկացած է 4 սանջակ-
ներից կամ մուխտարիֆութիւններից: Եւ 19 կա-
զաններից կամ գալմա գալմութիւններից: Ահա նրա
բաժանումը:

I. Աղանայի սանջակ

Կազաններ՝ 1) Աղանայ, 2) Մէրսին, 3) Տար-
սուս (Տարսոն), 4) Կարա-Հիսար:

II. Իշ-Խի սանջակ

Կազաններ՝ 5) Սեւեկիա, 6) Գիւլնար, 7) Ա-
նանուր, 8) Էրմէնէկ, 9) Մուր:

III. Խօզանի սանջակ

Կազաններ՝ 10) Սիւ, 11) Ֆէկէ, 12) Հաճին,
13) Կարա:

IV. Զէրէ-Է-Բէ-Է-Է-Է սանջակ

Կազաններ՝ 14) Եարպուտ, 15) Օսմանիէ, 16)
Խալաֆիէ, 17) Բուլանիք, 18) Հասսա և 19) Պա-
յաս:

Այդ 19 կազանները պարունակում են իրանց
մէջ 49 նահիաներ:

Հալէպի վիլայէթը բաղկացած է 3 սանջակից
և 22 կազաններից, որոնք են՝

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

(Ռուսաց գործակալութեան)

Պարիզ, 26 նոյեմբերի, «Հաւասի գոր-
ծակալութիւնը» յայտնում է. «Այն լուրը,
որ իբր թէ Ֆրանսիան և Ռուսաստանը
անջատվեցին մնացած պետութիւններից և
Պոլսում, գուրդ է որ և է հիմքից»:

Զէթմուրի ԱՊՍԱՄԲՈՒՆԸ ԵՒ ԹԻՐԻՔԱՅ ՊԱՇ-
ՏՈՆԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՅՈՒՄԸ

Մինչ ամեն կողմից հաղորդում են, որ Զէյ-
թունի ապստամբութիւնը քանի գնում խիստ
կարգաւորված է ընդունում, օսմանեան կառավա-
րութիւնը, իր սովորութեամբ, շտապեց յայտնել,
որ ամեն բան խաղաղ է և հանգիստ, ամեն բան
կարգաւորված է, և այդ բոլորը, ի հարկէ, հնորիւ
վեհափառ սուլթանին:

Ահա թիւրքաց պաշտոնական զեկուցումը, որ
տպագրված է Կ. Պոլսի բոլոր լրագրիւններում,
որը մենք առաջ ենք բերում անփոփոխ, որով-
հետեւ ձեռք նրա ոճի մէջ է իր հեղուկը:

«Առանայի կուսակալն ու հրամանատարը հե-
տեւեալ հեռագիրը ուղղած են կայսերական պա-
լատին.

«Գոհութիւն Աստուծոյ, այսօր ալ, հնորիւ
վեհ. Սուլթանի, բարձրագոյն հանձնութեան հակա-
ռակող ու է դէպք չէ պատահած: Նահանգին
ներկայ վիճակը զոհացուցիչ է: Իբրեւ մին վեհ.
Սուլթանին այն բազմաթիւ յաջողութեանց, զորս
գնահատելու անկարող է աշխարհ (սեցեք, լսե-
ցեք), Զորմէրդմէնի դէպքը գոհացուցիչ կերպով
կարգաւորեցաւ: Երաւարտագիտական զգաստմե-
րու իբրեւ արտայայտութիւն, կը մատուցանենք
նաեւ պատճէնն այն հեռագրին, զոր այդ առթիւ
ուղղած են ձոն գտնուող Միլիթա Սապիթ ու
ձէպէլի կառավարիչ Ռէֆիք փաշաները և նահան-
գին մէթմուսէի խալիք Էֆենտին»:

Առանայի հրամանատար՝ Ֆէրիք Շաքիր
Առանայի կուսակալ՝ Ֆաիք

I. Հալէպի սանջակ

Կազաններ՝ 1) Հալէպ, 2) Այնթապ, 3) Գիլիս,
4) Բէլսան, 5) Ալեքսանդրէտ, 6) Անտիօք, 7)
Հարէմ, 8) Զիզը-Շուր, 9) Խալիփ, 10) Մարա-
նուսան, 11) Բահ-Զէրու, 12) Մէմրիճ, 13)
Բէկկա:

II. Ուրֆայի սանջակ

Կազաններ՝ 14) Ուրֆա, 15) Ռում-Կալէ (Հում-
կալ), 16) Սուրուճ, 17) Բիւրէճիկ:

III. Մարաշի սանջակ

Կազաններ՝ 18) Մարաշ, 19) Ալեքսանուր, 20)
Զէյթուն, 21) Անդերն, և 22) Պազարճիկ:
Այս 22 կազանները պարունակում են իրանց
մէջ 24 նահիաներ:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, Զէյթունի եր-
կիրը կազմում է Հալէպի վիլայէթի Մարաշ
սանջակի չորս կազաններից միւնը:

Այստեղ պէտք է նկատենք, որ մինչ Աղանայի
ամբողջ վիլայէթը իր 4 սանջակներով ամբող-
ջովին վերաբերում է նախկին Կրիկիային, նոյ-
նը չէ կարելի սակ Հալէպի վիլայէթի մասին,
որի մի քանի կազաններ իսկապէս չեն կազմում
Կրիկիայի մասը և գուրս են նրա սահմաննե-
րից, ինչպէս Անտիօք, Ալեքսանդրէտ, Հալէպ և
այլ կազաններ. բայց որովհետեւ այդ վիլայէթը
եկեղեցական-վարչական կողմից ենթարկվում է
Սիւ կաթողիկոսի իրաւասութեան և թէ իր այժ-
մեան վարչական բաժանումով, թէ պատմական
յիշատակներով և թէ անուսական ու ազգագրա-
կան պայմաններով կազմված է Կրիկիայի հետ,
մենք եւ վերաբերում ենք նրան Կրիկիային,
ինչպէս արեւ է Ղանդ վարդապետ Ալիանը:

Այժմեան վարչական կազմակերպութիւնը ձե-
ւակերպվել է 1865 թվից յետոյ և մինչև այդ
թվականը լեւոնային Կրիկիան գրեթէ ամբող-

Հեռագրի պատճէնը

«Երկու օրէ ի վեր Զորմէրդմէնի Հայերուն ե-
ղած խրատներն ու յորդորները, գոհութիւն Աս-
տուծոյ, լաւ ազդեցութիւն ըրին: Հնորիւ վեհ.
Սուլթանին, Հայերը այսօր ժամը 3-ին հրաժա-
րեցան իրենց ապստամբական և յաղակահարական
ընթացքէն՝ առանց կուրի-Նախ իրենց գէնդե-
րը թողուցին և յետոյ այն հայ ընտանիքները,
որոնք նախապէս չըջակայ գիւղերէն Զորմէրդմէն
հաւաքուած էին, ամենայն ապահովութեամբ (ո՛վ
հաւատաց) խումբ խումբ իրենց գիւղերը ցրուե-
լով, զետեղուեցան իրենց տուններուն մէջ: Վեր-
ջը Զորմէրդմէնի Հայերը իրենց կրօնական պետե-
րով ու գիւղին երեկիններով բոլորն ալ զինուո-
րական կեդրոնը փութացին և «Կեցցէ՛ վեհ.
Սուլթան» գոչելով հնազանդութիւն յայտնեցին:
Զինուորները բարեկիցեցան և իսլամ ու հայ ժո-
ղովուրդը չըջանալ մը կաղմեցին (կարծէք պա-
րահանդէս լինի): Միլիթա Սապիթ փաշա չըջա-
նալին մէջ մտաւ և բարձր ձայնով ու ազդու
կերպով իսլամ ու քրիստոնեայ ժողովրդին հա-
ղորդեց Եֆէրի այն տրամադրութիւնները, որոնք
կը վերաբերին հպատակներուն կենսական ու պա-
տիւնի պահպանմանը, ինչպէս նաեւ վեհ. Սուլ-
թանին բարձանքը՝ իր հպատակներու դատար-
գիւրուն անդորրութեանը ու բարեւարտութեանը
համար: Միանգամայն ծանուց թէ բարձրագոյն
հանձնութեան հակառակող ընթացքի մէջ գտնու-
ող, որ դատարարին ալ պատկանի, ըստ օրինի
խստու պիտի պատժուի: Յետոյ խլէժա Հաճի
խալաֆի Էֆէնտին և քրիստոնեայ քաղաքիչին
կողմէ բարեմաղթութիւններ եղան վասն կենաց
վեհ. Սուլթանին և բոլոր ներկաները ձայնակ-
ցեցան երեք անգամ «Կեցցէ՛ վեհ. Սուլթան»
գոչելով: Յետոյ խալաֆներուն ու Հայերուն կող-
մէ ընտրուած երկու երեկիններ հրապարակաւ
իրենց ազգակիցներուն կողմէ փոխադարձաբար
պաշտուեցան (օրպիսի քնքարութիւն): Այսու հան-
դերձ Զորմէրդմէն գիւղին մէջ հարկ եղած տե-

ղովին, մանաւանդ Հաճին, Սիւ, Մարաշ, Ալեքիս-
տան միայն անուանական կերպով օսմանեան
տէրութեան մասն էին համարվում, իսկ իրօք
անկախ ցեղապետութիւններ էին կամ փոքր իշ-
խանութիւններ խոզան-օղլու կոչված ցեղի տի-
րապետութեան տակ, իսկ Զէյթունը կազմում
էր մի հայկական փոքր իշխանութիւն, ժողո-
վրդական կառավարութեամբ, թէև դարձեալ
նոյն խոզան-օղլու տիրապետութեան տակ:

Հարկաւոր ենք համարում փոքր ինչ աւելի
երկարօրէն խօսել խոզան-օղլու տիրապետու-
թեան մասին: Այդ թիւրքմէնական ցեղեր, իր
տոհմապետ գուզանի կամ խոզանի առաջնոր-
դութեամբ, եկել է Կրիկիա 13-րդ դարում:
Սկզբում նա խնդրում է հայոց թագաւորից և
ստանում է աղաւթութիւն արածացնելու իր հօտե-
րը երկրի դաշտավայրերում և լեռնակողմերում,
յետոյ քիչ-քիչ հաստատում է աշտուղ իր բնա-
կութիւնը, և երբ հայերի իշխանութիւնը վերաց-
վում է, երկիրն ընկնում է Եփրատի սուլթան-
ների ձեռքը, խոզան-օղլու ցեղը, իբրեւ հաւատա-
կից, այժ է ստանում, գրաւում է ձորերը, սա-
րերը, և բաժանում միւս թիւրքմէն ցեղերի հետ:
Եւ երբ 16-րդ դարում օսմանեան պետութիւնը
առնում է Կրիկիան Եփրատի ձեռքից, նա
արդէն գտնում է այդտեղ բազմաթիւ դէրէ-
բէ գիւն և ր, այն է ձորատեղեր կամ բունակա-
ներ, որոնց անկարող է հանդիսանում նուաճել
և դէրէբէգիւնները, որոնց մէջ ամենից նշանա-
ւորը և ուժեղը խոզան-օղլու ցեղապետներն էին,
չարունակում են իրանց տիրապետութիւնը լեռ-
նային Կրիկիայի վրա, հօրից որդի ժառանգա-
բար յաջորդելով, երբեմն հայտ ապրելով օսմա-
նեան կառավարութեան հետ մի թեթիւ հարկի
վճարումով, երբեմն ապստամբելով:

դերը զինուորները դրուելով չփոխութեան առաջին առնուեցաւ և ամէն ոք ամենայն հանդարտութեամբ ու պարկեշտութեամբ իր տեղը դարձաւ։ Այս գործերուն այս կերպով գոհացուցիչ եղանակով կարգադրուիլը արդիւնք է վեհ. Սուլթանին յաջողութեանց, զոր երախտագիտութեամբ կը ծանուցանենք։

ձեպէլի հրամանատար Սապիթի, հասնազին մէքիսուսի խաչրի, ձեպէլի հրամանատար Րէֆիզ

Այդ բոլորը գուցէ հաճելի կը լինէր, եթէ միայն ճշմարիտ լինէր։

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԸ ԵՒ ԳԻՊՈՒՍՏԻԱ

Սասունի վնասվածները

Մուշի բրտառնական փոխ-հիւպատոսը տեղեկացնում է, որ Սասունի վնասվածներին նպաստ բաժանելու գործը աջող է ընթանում։ Յրտերը, սակայն, սաստիկ նեղացնում են նրանց, որոնք ապստամբելու տեղ չունեն։ Փոխ-հիւպատոսը կարծում է, որ Անգլիայից ստացված 10,000 ֆունտ ստերլինգը բաժանւում է օգնութիւն հասցնելու բոլոր կարօտեալներին Սասունում և Տաւրօրիկում։

Ջինսուրական դատարաններ

«Daily News» լրագրի թղթակիցը հեռագրում է Կ. Պոլսից նոյեմբերի 10/22-ից հետեւեալը.

«Գեոպոլիտիկայի հաղորդեցին, որ Հայաստանում սեյսմալը կը հաստատուին դատարաններ, որոնց կը տրվի վերջնական վճիռ իրաւունքով։ Իրաւէս, այդ դատարանները կը դառնան այնպիսի ատենաներ, որոնք զինուորական օրէնքներով կը դատեն խռովութիւնների մէջ ամբաստանված անձներին, և այդպիսով Հայաստանը բացի կոտորածներից կը կրի նաև «արիւնահեղ դատարանների» սարսափը։ Շատ դժուար է իմանալ, թէ ինչ իրական միջոցներ են ձեռք առնված քրորդերի և թիւրքերի դէմ, բայց հրամաններ են ուղարկվել զինավաճառ անել ազգաբնակչութիւնը Հայաստանում, և այդ պատճառով, զենք որոնելու պատրուակով, հայերի վրա յարձակումներ կատարող են կրկնվել։ Ասում են լորդ Սօլսբերիին ստիպել է սուլթանին խոստանալ պաշտպանութիւն Զէյթունի հայերի համար, եթէ նրանք անհնաւոր լինեն»։

Վտանգաւոր դրութիւն

Կ. Պոլսից նոյեմբերի 10/22-ից հեռագրում են. «Մարաշի անգլիական և ամէրիկական միութեաները հեռագրում են, որ նրանք մեծ վտանգ

գի մէջ են։ Գեոպոլիտիկայի անմիջապէս պահանջեցին Բ. Գոնից հեռագրով հրահանգներ ուղարկել նրանց պաշտպանութեան համար»։

Թիւրքաց սահմանադրութիւն

Երեսուցիք թիւրքիայի կուսակցութիւնը դիտարկութիւն ունի դիմել անգլիական ազգին մի հրաւերով, որ Անգլիան նպաստի իր կողմից վերանորոգելու թիւրքիայում 1876 թ. մահմադարութիւնը։ Այդպէս է հրամայում և մարգարէի կամքը, որ պատուիրում է երկիրը կառավարել ընդհանուր խորհրդակցութեամբ։ Այդ տեսակ են ուսուցանում և իմանները իրանց ուսանողներին։

Կրեւէ կղզին

Կրեւէ կղզում ծագեցին մեծ անկարգութիւններ, սպանված են 30 թիւրք զինուոր և մի ապստամբ։ Թիւրքերը պաշարեցին յունական կօմիտեայի պատասխարանը, բայց կորուստ ունեցան և յետ դարձան։

Բիսմարկի կարծիքը

Բերլինից հեռագրում են «Новости» լրագրին. «Ինչպէս Բիսմարկի օրգան «Hamburger Nachrichten» այն կարծիքն է յայտնում, որ ամբողջ Հայաստանը Գերմանիայի աչքում չարժէ Պօմերանի մի գրեհաբերի ոսկորներին»։

Միշտ ելք գտնում են

Ինչպէս յայտնի է, թիւրքաց պաշտօնականները նորերս սկսել էին ցուցակագրել Կ. Պոլսի հայերի անները։ Այդ ներքե դիտարկութիւնը ահագին աղմուկ բարձրացրեց։

Տեսնելով, որ դա անօգուտ և աղմկայոյղ միջոց է, թիւրքաց կառավարութիւնը անմիջապէս շտապեց ուրանալ իր արածը, հրատարակելով հետեւեալ պաշտօնական ծանուցումը Կ. Պոլսի լրագրիներին մէջ։ Ահա.

«Իմացուեցաւ թէ այս օրերս մէկ-երկու անձեր այլ և այլ թաղերու մէջ տունները գրելու և բնակիչներու մասին հարցումներ ուղարկելու խռովարարական ընթացքին մէջ կը գտնուին։ Նըկատելով որ այդ արարքին նպատակն է կարգ մտ տարածակութեանց տեղի տալ, կը ծանուցուի թէ ձեռնարկուած է այդ խռովարարներուն հետապնդելու ու դանդաղ ձերբակալելու, որոնք ձեռք անցուելով ձեռնառա դատարանին պիտի յանձնուին» անոնց նկատմամբ հայել եղած օրինական գործողութիւնները կատարելու համար»։

Ո՞վ հաւատաց

Վճռական գործողութիւն

«Daily News» լրագիրը իր մի առաջնորդող

յօդուածում ապացուցանում է, որ արեւելեան հարցում «Laisser-faire, laisser-passer»-ի քաղականութիւնը աւելի մեծ վտանգ է ներկայացնում Եւրոպայի համար, քան թէ արագ և վճռական գործունէութեան եղանակը։

Ռուսաստանի նախաձեռնութիւնը

Վիեննայից Kölnische Zeitung» լրագրին հեռագրում են. «Լուր է ստացում, որ երկրորդ պահանջարկերի Բոսֆոր ուղարկելու նախաձեռնութիւնը կառուարում է Ռուսաստանին։ Ոչ ոք չէ կասկածում, որ պետութիւնները, իրանց դեսպաններին բերանով, միաձայն կը պնդեն իրանց այդ պահանջի վրա, և սուլթանը, վերջի վերջոյ, կը զիջանի։ Եթէ Ռուսաստանի կողմից առաջարկութիւն լինի՝ ճշուած գործ դնել հայոց պատրիարքի վրա, այդ ևս կընդունվի պետութիւնների կողմից»։

Էրզրումի կոտորածների հաշիւ

«Times» լրագիրը տպել է իր թղթակցի մասնաւոր հաշիւը Էրզրումի կոտորածների մասին։ Այդ հաշիւը իրանց վկայութիւններով հաստատում են իտալական և անգլիական հիւպատոսները և զբաւից երևում է, որ կոտորածները յիշուած տեղի են ունեցել իշխանութիւնների հրամանով, որոնք վեց ժամ ժամանակամիջոց տուեցին զինուորներին՝ որքան կարելի է շատ հայեր ջնջելու համար։ Վեց ժամի վտանակ կոտորածը վեց օր շարունակվեց։ Կոտորածը տեղի ունէր իրան՝ Երզրումի փաշայի աչքի առջև, այն Երզրում, որը ուղարկված է Հայաստանը խաղաղացնելու համար։ Այդ բոլորից երևում է, որ սարսափ թագաւորութիւնը դեռ երկար էր շարունակվի Հայաստանում։ Անգլիական թղթակցի հաղորդած տեղեկութիւնների համաձայն, քրիստոնէականների 2000 խանութներին 1800 կատարելապէս կողոպտված են և նրանց տներին մեծ մասը սպանված։ Հայերի 2000 տներից 1500 կատարելապէս քաղաքում են եղած։ Սպանութիւնները և կողոպտուածները կատարեցին կանանաւոր զորքերը քիւրդերի հետ միասին»։

Նուրա-ի-պաշա

Կայիրէից, «Berliner Tageblatt» լրագրին գրում են հետեւեալը եղիպտական միջինորդ-նախագահ Նուրա-ի-պաշայի անսպասելի հրաժարականի առիթով. «Նուրա-ի-պաշայի հրաժարականը առիթ տուեց երեսակցական բնաւորութիւն ունեցող ամեն տեսակ լուրերին։ Այդ հրաժարականը տեղի ունեցաւ անսպասելի կերպով, բայց դրան կատարում են հայկական անցքերի հետ։ Հաւատացնում են, օրինակ, թէ դիտարկութիւն կայ

պահանջել Բ. Գոնից քրիստոնէայ ընդհանուր նահանգապետ նշանակել Հայաստանում՝ հենց որ այնտեղ կարգը վերականգնված կը լինի, և միակ նշանաւոր հայ պետական մարդը, որը կարող կը լինէր այդ պաշտօնը ստանձնել, Նուրա-ի-պաշայն է։ Թէ որքան ճշմարիտ են այդ լուրերը, ի հարկէ, դժուար է ասել, բայց, յիշուած, Նուրա-ի-պաշայի հրաժարականը տեղի ունեցաւ հենց այն օրը, երբ շատ նշանաւոր տեղեկութիւններ ստացվեցին Հայաստանից։ Նուրա-ի-պաշայի վերջին օրերը մի քանի անգամ երկարատեւ խորհրդակցութիւն ունէր սուլթանի ներկայացուցիչների և լորդ Կրօմֆրի հետ»։

Զէյթունի գործերը

Զէյթունից Կ. Պոլսում ստացված է հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Նոյեմբերի 6-ին, Անգլիկան շրջանում, որը գտնվում է Զէյթունից դէպի հարաւ, ընդհարում տեղի ունեցաւ թիւրքաց զորքերի և հայ ապստամբների մէջ, որի ժամանակ այրվեց խճան փաթիկ քաղաքը։ Հայերը փախան դէպի Ֆրեսո և Զէյթուն։ Ապստամբութիւնը, ըստ երեւոյթին, տարածված է Մարաշի թէ հիւսիսային և թէ արեւելեան մասերում։ Լեռներում ապստամբվել են հայերի զօրեղ զօրաբաժիններ։ Մուստար-փաշան 15,000 զօրք ունի, բայց թւով հայերն ևս պակաս չեն։ Բանակցութիւնները ապստամբների հետ առ այժմ ոչինչ հետևանքների չը հասցրին»։

Նէլի Գ. Վի սպանւիքը

«Daily Chronicle» լրագիրը հաւատարմում է, որ Կ. Պոլսի ուսանող դեսպան Նէլի Գ. Վի տեղեկացրեց սուլթանին, որ եթէ որ և է անկարգութիւններ սկսվեն թիւրքաց կայսրութեան մայրաքաղաքում, պետութիւնների միացեալ նաւատորմերը Գարգանէլը կանցնեն և առանց սուլթանի ֆիլմանի։

Մարաշի և Զէյթունի վիճակը

Կ. Պոլսից հեռագրում են. «Հաճինի դայմադամը պաշտօնանկ է եղել։ Նա յայտնի կերպով պարծեցել է, թէ սէտք է այնպէս հիմնադրուի անի քաղաքը, որ նրա տեղում կարելի լինի վարուցանել անէլ։

«Գերմանական կառավարութիւնը միացել է լորդ Սօլսբերիի հետ՝ զէյթունցիների դատը պաշտպանելու համար։ Հայերը աջողութեան յոյս չունեն թիւրքաց զօրքերի դէմ և եթէ օգնող չը լինի, նրանց ջնջումը անկասկած է համարվում»։

Բիթլիսի կոտորածը

Բայազէտից Բիթլիսի առևտուրի գնացող սովորական կարաւանը, որ անտեղեակ էր պատահած զար-

թօզան-օղլու ցեղի տիրապետութիւնը սկզբում տարածվում էր Սիւ, Մարաշի վրա, բայց ժամանակի ընթացքում նրանք նուաճեցին նաև Զէյթունի, Հաճինի, Պէյլանի և Կեալու-տա-ղի անկախ հայ վիճակները, թէև ոչ բոլորովին, որովհետև նրանք բաւականաւոր էին մի թեթև հարկով և չէին խառնվում այդ անկախ հայերի ներքին կառավարութեան մէջ։ Թօզան-օղլուի հալածակ էր համարվում և Սիւի կաթողիկոսութիւնը, որը հաստատ էր մնում ընծաներ և որոշ հարկ տալով ցեղապետին։ Իրանք ցեղապետ իշխանները ապրում էին լեռներում, և կառավարում էին Սիւի քաղաքը իրանց ցեղին պատկանող մի թիւրքմէն քէյի ձեռքով և Աղանայի վալին, որի իրաւասութեան տակ էր համարվում Սիւը, չէր կարողանում որ և է իշխանութիւն բանեցնել և որ և է հարկ հաւաքել։

Գայանի հայաբնակ ֆրանսիացի վիկար լանգլուա, որը ճանապարհորդեց Կիլիկիա և Սիւ 1852-ին, Թօզան-օղլու տիրապետութեան ժամանակ, ասում է, որ նա հասնելով Սիւ, ներկայացաւ հայոց կաթողիկոսին և ցոյց տուեց նրան Աղանայի միւշիկի (կուսակալի) ֆրիմանը, որով իրաւունք էր տրվում իրան ճանապարհորդելու Սիւի վիճակի մէջ. կաթողիկոսը ժպտաց և ասաց. «Միւշիկը Առանայի ու Տարսուսի վրա կիւլի, իսկ լեռան տիրողը Թօզան-օղլուն է»։

«Թօզան-օղլու կոչվում է, շարունակում է լանգլուան—թէ Սիւի գաւառին տիրող ցեղը և թէ նրա ցեղապետը։ Եւ որովհետև կաթողիկոսը այն բանակալին անդադար տուակ ու ընծաներ տալով էր հաստատում է մնում իր աթոռի վրա, մի կերպով նրա հաւատակն է եղել, իբր թէ օսմանեան իշխանութեան ներքոյ չը լինէր։ Թօ-

զան-օղլուի ցեղից մի թիւրքմէն-բէյ լեռնաբնակ իշխանների կողմից կառավարում է Սիւ քաղաքը, և Աղանայի փաշան, որ Սիւ կառավարին է համարվում, քաղաքի վրա ամենին իշխանութիւն չունի, տուրք չէ կարողանում ժողովել և իր կողմից ոչ երբեք կարողացել է մի վտանգ նորը հաստատել»։

Իրերի այդ վիճակը տեսց մինչև 1866 թիւը, երբ Զէյթունի ապստամբութիւնից և նուաճումից յետոյ (1862—3-ին, որի մասին ասանձին կը խօսենք) օսմանեան կառավարութիւնը արշաւեց Սիւ լեռան բնակիչներ և խօզան ցեղի վրա, օգնական ունենալով իրան Սիւի կաթողիկոսին։ Զէյթունից հայերը անկարող լինելով օգնել Թօզան-օղլուն, վերջինս ստիպվեց հնազանդվել յանձնել թիւրքաց կառավարութեան իր երկիրները։ Թիւրքերն ևս Թօզան-օղլու ցեղապետներին նշանակեցին նուաճված վիճակների դայմադարին։

Այդպիսով միայն 1866-ին Կիլիկիան ստացաւ վարչական այն կազմակերպութիւնը, որ վերև առաջ բերեցինք։

Այժմ դիմենք Կիլիկիայի ազգաբնակչութեան նկարագրութեան։

Կիլիկիայի այժմեան ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է երկու գլխաւոր տարրերից—բնիկ և եկեղծ տարրերից։ Բնիկ տարրը կազմում են հայերը, յոյները, քիւրդերը, հայուկ քիւրդերը, հայասեռ. սլօզան ցեղը, իսկ եկեղծ տարրը կազմում են—թիւրքմէնները, աֆղանները, ինչպէս ևս օսմանիւնները, անսարի կամ հոսայիւր արաբները, չերքէզները, նասրանիները (աղանդաւոր ասորիները) և զղլաւները։

Հայերը բոլոր միւս ցեղերի մէջ, թէ իրանց

թիւը բազմութեամբ, թէ իբրև երկրի ամենահին բնիկները նշանաւոր տեղ են բռնում։ Նրանք մնացորդ են Ռուբինեանց թագաւորութեան ժամանակի հայերի, որոնց թիւը, սարսափելի հարստահարութիւնների պատճառով, 500 տարիներից ի վեր սաստիկ նուազել է։

Յօյները համարվում են Բիւզանդիայի տիրապետութեան ժամանակ եղած յօյների սերնդից, իսկ մի մասը եկելու է Կեսարիայից և այլ կողմերից և հայերից հնազանդ են համարվում։ Նրանք գլխաւորապէս բնակվում են քաղաքներում և պարագում են վաճառականութեամբ։

Քիւրդերը նոյնպէս համարվում են բնիկներ, քանի որ նրանց անունը յիշում է դեռ 9-րդ դարում, իբրև երկրի բնակիչներ, Վասիլ I կայսրի ժամանակ, և քանի որ բոլորն էլ թաւառական վրանաբաններ չեն, այլ և կան հաստատաբաններ, ինչպէս Սիւ լեռներում, որը նրանց բնակութեան կենտրոնակայանն է։ Կան, ի հարկէ, և եկեղծ քիւրդեր։

Հայուկ քիւրդերը, որոնք կազմում են մի վայրագ ցեղ, աւելի արիւնառու և արիւնկալ, քան բուն քիւրդերը և որոնք բնակվում են Անաւարդայի և Մուսի մէջտեղ, համարվում են սերված հայերից կամ քրդացած հայեր, քանի որ պահպանել են շատ հայկական սովորութիւններ և հայուկ անունը։

Հայոց ծագումից է համարվում նոյնպէս և սլօզան ցեղը, որ բնակվում է Ամանուսի կամ Սիւ սարերում և միայն ձմեռն է իջնում Մուսի և Անաւարդի դաշտերը. հօսերը արաբացնելու համար։

Թիւրքմէնները և աֆղանները, երկու ազգաւոր ցեղեր, որոնք հաստատվել են Կիլիկիայում

11-րդ դարում, սկզբնական արշաւանքից ի վեր, Կիլիկիայի ազգաբնակչութեան գլխաւոր մասն են կազմում իրանց թւով և բաժանվում են երկու գլխաւոր ճիւղերի—Իւրիւք (լեռնաբնակ) և Չուրուր (քաղաքաբնակ) թիւրքմէնների, որոնք բաժանվում են զանազան մասի տոհմերի կամ էշիրաթներին։ Այդ տոհմերի մէջ նշանաւորներն են Սիւնուրը, Գիւրճի, Թօզան-օղլու, Սանդալը, Մարլանդ-օղլու, Բամազան և այլն։

Այս բոլոր ցեղերը—քիւրդ, թիւրքմէն, աֆղան, հայուկ, սլօզան և այլն թաւառական վրանաբան են, տաւարածներ և խաչաւարածներ։

Թիւրքերը կամ օսմանիւններ, որոնք թիւ կողմից աննշան են, բայց իբրև իշխող տարր՝ տիրապետող են հանդիսանում, հաստատվել են երկրում 16-րդ դարում, երբ օսմանեան սուլթանները նուաճեցին Կիլիկիան։

Չերքէզները զաղթել են Կովկասեան լեռներից միայն 1864 թիւին, մօտ 1000 տուն են և սկզբում թէև ապստամբութեամբ էին ապրում, բայց այժմ ընտելացել են և երկրագործութեան։ Անարի արաբները մշտաբնակ չեն, այլ ամառը հունձի ժամանակ գալիս են Ասորիքից։

Նասրանի կոչված ասորի աղանդաւորները բնակվում են դաշտային մասի գիւղերում և լաւ երկրագործներ են։ Նրանց կրօնքի մէջ արտաքուստ մահմադականութիւն կայ, իսկ ներքուստ անյայտ է և նման է եղիւնների կրօնին։

Ղլաւանիները սակաւաթիւ են և նոյնպէս համարվում են եղիւնների նման աղանդաւորներ։

Գիւրդերը այս բոլոր ցեղերը մեծ մասամբ ապրում են դաւա դաւա, իսկ քաղաքների բնակիչները բոլոր ազգերի խառնուրդ են կազմում, ինչպէս Աղանա, Տարսուս, Սիւ և այլն։

(Վը շարունակվի)

Типографія Канцел. Главнонач. Гражданск. частью на Кавказѣ, Лорисъ-Меликовская ул., д. 333.